

UDK 356-055.2 (497.1) "1941/1945"
Izvorni naučni rad

RAT PARTIZANKI ŽENE U ORUŽANOM OTPORU U JUGOSLAVIJI 1941-1945.

Barbara N. Wiesinger

(preveo sa nemačkog Aleksandar Trklja)

Tema ovog članka je participacija žena u oružanom otporu u okupiranoj Jugoslaviji 1941-1945. Tema će biti obrađena na osnovu objavljenih izvora, štampe Narodnooslobodilačkog pokreta i ličnih svedočenja veteranki. Težište rada stavljeno je na (samo)mobilisanje žena za Narodnooslobodilačku vojsku, njihove konkretne uloge u partizanskim jedinicama (lekarka, bolničarka, borkinja), kao i na njihova lična iskustva i sećanja.

Ključne reči: Jugoslavija, Drugi svetski rat, žene, oružani otpor, usmena istorija.

1. Uvod

Oružani otpor žena protiv fašizma, okupacije i kolaboracije za vreme Drugog svetskog rata uprkos pojavljivanju nekoliko zanimljivih radova od 1980-ih predstavlja jednu još uvek netemeljito istraživanu temu.¹ Ova činje-

---

¹ Karin Berger i dr, *Der Himmel ist blau. Kann sein. Frauen im Widerstand, Österreich 1938-1945*. Beč: 1985; Janet Hart, *New Voices in the Nation. Women and the Greek Resistance, 1941-1961*. Ithaca NY 1996; Barbara Jancar-Webster, *Women & Revolution in Yugoslavia, 1941-1945*. Denver CO 1989; Jane Slaughter, *Women and the Italian Resistance, 1943-45*, Denver CO 1997; Ingrid Strobl, *>Sag nie, du gehst den letzten Weg.< Frauen im bewaffneten Widerstand gegen Faschismus und deutsche Besatzung*. Frankfurt: 2002⁵; Ista, *>Die Angst kam erst danach.< Jüdische Frauen im Widerstand in Europa 1939-1945*, Frankfurt a. M: 1998²; Anika Walke, *Jüdische Partisaninnen - der verschwiegene Widerstand in der Sowjetunion*, Berlin:

nica začuđuje tim više ako se uzme u obzir u kojoj meri su sam antifašistički otpor i politički mitovi o njemu uticali na oblikovanje političkog i društvenog sistema mnogih evropskih zemalja u posleratnom periodu.² Naročito je novija rodno senzibilna vojna istorija otvorila niz itekako relevantnih pitanja vezanih za oružani otpor žena i odnos roda, nasilja i rata.³ Ovde ću navesti samo jedan primer. Studije posvećene odnosu nasilja i konstrukcije, odnosno percepcije roda⁴ ukazale su na često kontradiktorne diskurse o borkinjama u izvorima i sekundarnoj literaturi, čime je omogućena njihova kritička analiza i interpretacija. Tako se pokazalo da su naoružane žene sa konkretnom mogućnošću da izvrše nasilje u velikom broju izvora na primer ismejavane, demonizovane, proglašavane "počasnim" muškarcima, a sličan tretman nije redak ni i u stručnoj literaturi u zavisnosti od stava autora/-ki prema ovoj za žene neuobičajenoj praksi. Stručnjaci/-kinje koji se kritički postavljaju prema ovakvim diskursima tvrde da se putem njih pokušava podupreti isti onaj nasleđeni odnos roda koji je pojavom društveno i politički aktivnih borbenih žena doveden u pitanje. Naravno, priroda i stepen destabilizacije ustaljenih diskursa razlikuju se od slučaja do slučaja u zavisnosti od istorijskog konteksta, mada bi se često dosta toga moglo prigovoriti i samim interpretacijama koje iz njih proizilaze, a koje sežu od stava da participacija žena u oružanom otporu predstavlja vrhunac njihove emancipacije do mišljenja da se radi pre svega o njihovoj instrumentalizaciji u tuđe svrhe.

Iz pomenutih razloga u prvi plan ovog članka nadovezivanjem na diskusiju o rodnoj istoriji nasilja, vojske i rata, koja se vodi u međunarodnoj istorij-

---

2007. Većina tih publikacija bavi se raznim vidovima otpora žena, ne isključivo oružanom borbom.

² Tony Judt, "The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe", u: Istvan Deak / Jan T. Gross / Tony Judt (izd.), *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath*, Princeton: 2000. 293-323. i 298-300.

³ Za pregled videti npr. Karen Hagemann, „Von Männern, Frauen und der Militärgeschichte“, u: *L'Homme. Z.F.G.* 12, 1 (2001). 144-153; Christa Hämmerle, „Von den Geschlechtern der Kriege und des Militärs. Forschungseinblicke und Bemerkungen zu einer neuen Debatte“, u: Thomas Kühne / Benjamin Ziemann (izd.), *Was ist Militärgeschichte?*, Paderborn: 2000. 229-262.

⁴ Upor. Hanna Hacker, *Gewalt ist: keine Frau. Der Akteurin oder eine Geschichte der Transgressionen*, Beč: 1998; Gabrielle Hauch, "Bewaffnete Weiber." *Kämpfende Frauen in den Kriegen der Revolution von 1848/49*", u: Karen Hagemann / Ralf Pröve (izd.), *Landknechte, Soldatenfrauen und Nationalkrieger. Militär, Krieg und Geschlechterordnung im historischen Wandel*, Frankfurt a. M. / New York: 1998. 223-241.

skoj nauci, biće stavljen oružani otpor žena u okviru Narodnooslobodilačke vojske u okupiranoj Jugoslaviji između 1941. i 1945. U tekstu neće biti data šira rasprava o pasivnom i civilnom otporu, iako su oni svakako predstavljali značajne vidove otpora u kojima su žene delovale čak i u većoj meri nego u oružanom otporu.⁵

2. Okupacija, građanski rat i oslobodilački rat u Jugoslaviji

Suprotno svojim prvobitnim ratnim planovima, vođstvo Nationalsocijalističke (NS) Nemačke u proleće 1941. donelo je odluku da izvrši oružani napad na Jugoslaviju, za šta su kao odlučujući bili kako ekonomski i vojno-strategijski faktori tako i Hitlerova lična netrpeljivost prema Jugoslovenima, a posebno prema Srbima.⁶ Usled nemačkog pritiska i nepostojanja jakih saveznika Jugoslavija je 1941. bila prinuđena da pristupi Trojnom paktu. 27. marta 1941. godine, međutim, došlo je do vojnog puča, koji je van zemlje protumačen pre svega kao otkazivanje lojalnosti prema Osovini. Ovaj događaj doveo je do promene prethodne politike iznuđene saradnje prema Jugoslaviji od strane vođstva NS Nemačke.⁷ I mada novi jugoslovenski premijer nije revidirao odluku o pristupanju Trojnom paktu, Hitler je puč iskoristio kao povod za rat: "Jugoslavija čak i ako odmah potvrdi svoju lojalnost od sada se ima smatrati neprijateljem i u skladu sa tim mora biti što pre uništena".⁸

⁵ Otporom se smatraju sve vrste delovanja koje ograničavaju i sprečavaju sprovođenje okupacione politike. Kao pasivni otpor opisuju se svi akti neposlušnosti prema naredbama i predstavnicima okupacione sile, npr. zadržavanje namirnica i druge robe od rekvizicije, pomoć proganjanima, odupiranje prinudnom radu, deportaciji u koncentracione logore i prinudnom raseljavanju i sl. Za civilni otpor važe nenaoružane akcije građana/ki ili društvenih institucija kao što su npr. štrajkovi, demonstracije, protesti, bojkoti itd. Upor. Werner Röhr, „Forschungsprobleme zur deutschen Okkupationspolitik im Spiegel der Reihe Europa unterm Hakenkreuz“, u: isti (izd.), *Europa unterm Hakenkreuz. Analysen – Quellen – Register*, Heidelberg: 1996. 25-343. i 183-185.

⁶ Walter Manoschek, „Serbien: Partisanenkrieg und Völkermord“, u: Wolfgang Benz i dr. (izd.), *Anpassung – Kollaboration – Widerstand. Kollektive Reaktionen auf die Okkupation*, Berlin: 1996. 131-143. i 131.

⁷ Hans Knoll, *Jugoslawien in Strategie und Politik der Alliierten 1941-1943*, München: 1986, poglavlja I i II.

⁸ Naredba br. 25 od 27. 3. 1941. cit. prema Manoschek, *Partisanenkrieg, n. d.*, 133.

Tako je 6. aprila 1941. došlo do napada na Jugoslaviju i bez prethodne objave rata. Bombardovanje nezaštićenog glavnog grada sprovedeno je pod nazivom "Kaznena ekspedicija".⁹ Istovremeno, preko granica zemlje umarširale su nemačke, italijanske, mađarske i bugarske trupe. Da je već od početka rata postojao interes da se podstiče eskalacija nasilja u Jugoslaviji, potvrđuje nam jedno naređenje Vermahta (Wehrmacht) koje je predviđalo bezobzirnu odmazdu u slučaju bilo koje vrste otpora.¹⁰ Loše organizovana, slabo naoružana i demoralisana jugoslovenska vojska, u kojoj mnogi nisu bili spremni da se bore za državu prema kojoj ionako nisu gajili rodoljubiva osećanja, kapitulirala je nakon samo jedanaest dana otpora. Vlada i kralj su već prethodno bili pobjegli iz zemlje.¹¹

U skladu sa Hitlerovim "Privremenim upustvima o podeli Jugoslavije" od 12. aprila 1941. pobednici iz ovog kratkog rata zemlju su podelili između sebe uspostavljajući različite okupacione, odnosno kolaboracionističke režime. Međutim, usled faktora kao što su njihova nesposobnost, korupcija i brutalnost, ubrzo dolazi do izbijanja ustanka i raspirivanja građanskog rata u zemlji.¹² Tako, recimo, u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) proganjanja i masakri pristalica ustaškog pokreta nad pravoslavnim stanovništvom doveli su do prvih ustanaka već u leto 1941.¹³ Četnici, pripadnici srpskog rojalističkog i nacionalističkog pokreta, na ove zločine su sa svoje strane odgovarali vršeći nasilje pretežno nad katoličkim i muslimanskim stanovništvom, istovremeno delimično kolaborirajući i sa okupatorima.¹⁴ Formiranje muslimanskih

⁹ Detlef Vogel, „Operation >Strafgericht<. Die rücksichtslose Bombardierung Belgrads durch die deutsche Luftwaffe am 6. April 1941“, u: Wolfram Wette / Gerd Ueberschär (izd.), *Kriegsverbrechen im 20. Jahrhundert*, Darmstadt: 2001. 303-308.

¹⁰ Aus den Besonderen Anordnungen des Generalfeldmarschalls Maximilian v. Weichs vom 8. April 1941 über die Bekämpfung des Widerstandes der serbischen Bevölkerung, u: Martin Seckendorf i dr. (izd.), *Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus in Jugoslawien, Griechenland, Albanien, Italien und Ungarn (1941-1945)*. Berlin / Heidelberg: 1992. 139.

¹¹ Slavko Goldstein, "Der Zweite Weltkrieg", u: Dunja Melčić (izd.), *Der Jugoslawienkrieg. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*, Opladen / Wiesbaden: 1999. 167-184. i 167.

¹² *Isto*. 168-179.

¹³ Martin Broszat / Ladislaus Hory, *Der kroatische Ustascha-Staat 1941-1945*. Stuttgart: 1964.

¹⁴ Jovo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: The Chetniks*. Stanford CA: 1975.

oružanih grupacija u Bosni i Hercegovini, pored hrvatskih i srpskih, dalje je zaoštrilo ionako osetljivu konfliktnu situaciju.¹⁵

U ovom ratu svih protiv svih svoje učešće uzima i Narodnooslobodilački pokret (NOP) iniciran od strane Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Ručkovodstvo KPJ svoj poziv na otpor protiv okupatora uputilo je svim građanima Jugoslavije već u julu 1941. Tada marginalna politička partija na ovaj način uspela je da se pozicionira kao pokretač i vođa ustanka određujući sebi dva osnovna cilja: oslobođenje Jugoslavije od okupatora i uređenje zemlje prema sopstvenim političkim nazorima. Osnivanje NOP-a se tako ne treba isključivo smatrati činom otpora, nego istovremeno i pokušajem osvajanja vlasti od strane KPJ. Iako se pokret jugoslovenskoj i svetskoj javnosti predstavljao kao oslobodilački front svih rodoljuba bez obzira na njihovu etničku pripadnost, religiju ili politička ubeđenja, njegovo vođstvo se ipak zalagalo i za suštinske političke i društvene promene u Jugoslaviji prema sopstvenom obrascu. Oružana struja pokreta, Narodnooslobodilačka vojska (NOV) pod komandom Josipa Broza Tita, pokrenula je sabotaže, atentate i oružanu borbu protiv okupatorskih vojski, kolaboratera i političkih rivala, čime je na duže ili kraće vreme uspevala i da oslobodi pojedine teritorije. Sa ovakvim delovanjem NOV je nastavila sve do konačnog vojnog poraza nacističke Nemačke tokom 1944/45. kada je partizanski pokret preuzeo vlast u zemlji. Pomenute aktivnosti NOV-a bile su potpomognute od strane tokom ratnih godina formiranih masovnih organizacija (Antifašistički front žena Jugoslavije, Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije...) i administrativnih organa (Nardnooslobodilački odbori) pokreta otpora.¹⁶

Pored unutrašnjih sukoba motivisanih etnonacionalizmom i/ili borbom za političku moć na eskalaciju nasilja u Jugoslaviji presudno je delovala okupaciona politika, u kojoj je NS Nemačke igrala ključnu ulogu. Tako su mere protiv stanovništva Jugoslavije, koje je najvećim delom posmatrano kao "ra-

¹⁵ Noel Malcolm, *Bosnia. A Short History*, London / Basingstoke / Oxford: 1996. 188-191.

¹⁶ Literatura o NOP-u, naročito ona iz socijalističkog perioda, prilično je obimna, ali nažalost velikim delom ideologizovana, pa iz tog razloga i nepoverljiva. Popularni pregledi iz tog perioda su npr. Jovan Marjanović, *Nardnooslobodilački rat i socijalistička revolucija, 1941-1945*. Beograd: 1975. i Vlado Strugar, *Jugoslavija 1941-1945*. Ljubljana / Beograd: 1978³.

sno manje vredno”,¹⁷ podrazumevale, recimo, prisilna iseljavanja¹⁸ i odvođenje na prinudni rad¹⁹. Osim toga, desetine hiljada Roma i Jevreja postali su žrtve NS genocida.²⁰ “Pravdajući” to kao svojevrsan vid antigerilskog ratovanja, Vermaht je sprovodio masovne pokolje nad civilnim stanovništvom,²¹ od kojih je najpoznatije postalo streljanje u Kragujevcu 1941. godine.²²

Na sprovođenje ovakvog terora presudno je uticalo konstruisanje onih protiv kojih je borba bila uperena kao suštinski drugačijih neprijatelja. Već samo njihovo postojanje trebalo je da izazove mržnju, a samim tim i da olakša i podstakne bezobzirno nasilje.²³ Vermahtovo plansko negovanje ovakvog stava kod sopstvenih vojnika stacioniranih u Jugoslaviji obavljalo se putem propagande uperene protiv partizana – pojam koji je nemačka vojska shvatala dosta uopšteno, obuhvatajući njime svaku osobu osumnjičenu za neposlušnost ili otpor – koji su predstavljani ne samo kao neprijateljski raspoloženi prema Vermahotovim vojnicima nego i kao podmukli i posebno svirepi.²⁴ Na

¹⁷ Waclaw Długoborski, „Kollektive Reaktionen auf die deutsche Invasion und die NS-Besatzungsherrschaft. Ein Prolegomenon”, u: Benz i dr. (izd.), *Anpassung, n. d.*, 11-24. i 21.

¹⁸ Ovo se odnosilo uglavnom na građane/-ke slovenačke i srpske nacionalnosti, upor. John R. Lampe, *Yugoslavia as History. Twice There was a Country*. Cambridge UK: 2000². 211. i 222.

¹⁹ O prinudnim radnicima iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Slovenije videti kod Alexander von Plato i dr. (izd.), *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich*, Beč / Köln / Weimar: 2008. Videti i Barbara N. Wiesinger, “Opfer oder Akteur? Ohnmacht und Handlungsmächtigkeit in lebensgeschichtlichen Narrativen von Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeitern aus dem ehemaligen Jugoslawien”, in: BIOS 21, 2 (2008). 223-240.

²⁰ Opširnije Walter Manoschek, >Serbien ist judenfrei!< *Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*. München: 1993. (Izdanje na srpskom jeziku objavljeno je pod nazivom *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*. Beograd: 2007.)

²¹ Walter Manoschek, “Kraljevo - Kragujevac - Kalavryta. Die Massaker der 717. Infanteriedivision bzw. 117. Jägerdivision am Balkan”, u: Loukia Droulia / Hagen Fleischer (izd.), *Von Lidice bis Kalavryta. Widerstand und Besatzungsterror. Studien zur Repressalienpraxis im Zweiten Weltkrieg*. Berlin: 1999. 93-104; isti i Hans Safrian, “717./117. ID. Eine Infanteriedivision auf dem Balkan”, u: Hannes Heer/Klaus Naumann (izd.), *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht*. Hamburg: 1995.² 359-373.

²² Cf. Staniša Brkić, *Ime i broj. Kragujevačka tragedija 1941*. Kragujevac: 2007.

²³ Czesław Madajczyk, „Terror und Repression des Dritten Reichs im besetzten Europa“, u: Droulia / Fleischer (izd.), *Lidice*, n. d. 13-29. i 13. sl.

²⁴ Manfred Messerschmidt, “Partisanenkrieg auf dem Balkan. Ziele, Methoden, Rechtferti-
→

sličan način su bili izmanipulisani i pripadnici italijanske okupatorske vojske kojima su njihovi protivnici bili predstavljeni kao “bezbožni boljševički banditi” opasni po civilizovani društveni poredak.²⁵

Uz ovakvu vrstu propagande konkretna ratna iskustva samo su još više povećavala spremnost za izvršavanje nasilja, što je naročito značajno naglasiti s obzirom da samo partizansko ratovanje vodi brutalizaciji, što ide na ruku činjenju strahota.²⁶ Prostorno i vremensko razgraničavanje gerilskih ratnih operacija koje sa sobom donosi neprekidan stres kod aktera stvara reakciju intelektualne otupljenosti i emocionalne neosetljivosti.²⁷ U svetlu stalno prisutne pretnje i opasnosti brutalno nasilje na obe strane postaje shvaćeno kao jedino primereno ponašanje.²⁸ U slučaju Jugoslavije ovakvo stanje je kod okupatorskih snaga podsticalo vršenje nasilja i nad civilima koji su posmatrani kao skriveni, odnosno potencijalni partizani.²⁹

Osim toga, Vermaht je pomenuti model ponašanja i sistematski podstrekivao putem svojih naređenja.³⁰ Strategija nemačke vojske je pored borbe protiv oružanih formacija otpora podrazumevala i “spaljivanje gradova odn. sela iz kojih se sprovode napadi na nemački Vermaht, bezobzirno streljanje u borbi i vešanje uhvaćenih atentatora protiv nemačkog Vermahta i njegovih interesa”.³¹ No, takva strategija, koja je eufemistično nazivana “pacifikacijom”,

---

gung”, u: Droulia / Fleischer (izd.), Lidice, n. d. 65-91. i 88.

²⁵ Enzo Collotti, “*Zur italienischen Repressionspolitik auf dem Balkan*”, u: Droulia / Fleischer (izd.), Lidice, n. d. 105-124. i 113.

²⁶ Chaim F. Shatan, „*Militarisierte Trauer und Rachezeremoniell*“, u: Peter Passett / Emilio Modena (izd.), *Krieg und Frieden aus psychoanalytischer Sicht*, Basel / Frankfurt a. M: 1983. 220-249. i 222-229.

²⁷ Wolfgang Schmidbauer, >*Ich wußte nie, was mit Vater ist.*< *Das Trauma des Krieges*, Reinbek: 1998. poglavlje 4, posebno str. 70-72.

²⁸ Tobias Voss, “>*Ich habe keine Stimme, mein ganzes Leben flieht.*< *Psychische Dimensionen des Guerillakrieges*”, u: Herfried Münkler (izd.), *Der Partisan. Theorie, Strategie, Gestalt*, Opladen: 1990. 292-321. i 299-301.

²⁹ Herfried Münkler, „*Die Gestalt des Partisanen. Herkunft und Zukunft*“, u: isti (izd.), *Partisan*, n. d. 14-39. i 25-28.

³⁰ Hannes Heer, „*Die Logik des Vernichtungskrieges. Wehrmacht und Partisanenkampf*“, u: isti / Naumann (izd.), *Vernichtungskrieg*, n. d. 104-138. i 111 f.

³¹ „Niederbrennen von Gebäuden bzw. Dörfern, aus denen Überfälle auf deutsche Wehrmacht stattfinden, rücksichtsloses Erschießen im Kampf, Aufhängen überführter Attentäter

pokazala se potpuno kontraproduktivnom. Svirepost i teror okupatora, podupirani kvislinškim formacijama, samo su još dalje pothranjivali mržnju i povećavali spremnost kod značajnog dela stanovništva na otpor i odaziv u NOP, koji je bio otvoren prema svim nacijama i religioznim grupama i, što u ovom kontekstu naročito treba naglasiti, prema pripadnicima oba pola.

3. Mobilizacija žena za oružani otpor

Prema oficijelnim podacima u NOV-u je bilo angažovano oko 100.000 žena,³² ali je ovaj broj, nažalost, nemoguće proveriti.³³ No, na osnovu sačuvanih spiskova ljudstva NOV-a koji pokazuju da se procenat žena u jedinicama kretao obično između osam i deset odsto, može se zaključiti da je jedan ipak značajan broj Jugoslovenki uzeo učešća u oružanom otporu.³⁴ Ovakva praksa zapravo nije bila u skladu sa prvobitnim planovima KPJ u kojima je u parti-zanske redove bilo predviđeno isključivo mobilisanje muškaraca, dok je za žene bilo određeno da se posvete radu u ilegalni u efektivno okupiranim obla-

---

gegen deutsche Wehrmacht und ihre Interessen." Izveštaj administrativnog štaba o periodu od 21. do 31. avgusta 1941. cit. prema Manoschek, „>Gehst mit Juden erschießen?<, *Die Vernichtung der Juden in Serbien*“, u: Heer / Naumann (izd.), *Vernichtungskrieg, n. d.* 39-56. i 41. (Za engleski prevod tog članka videti „>Coming Along to Shoot Some Jews?< The Destruction of the Jews in Serbia“, u: Hannes Heer / Klaus Naumann (izd.), *War of Extermination. The German Military in World War II, 1941-1944.* New York / Oxford: 2000. 39-54.)

³² Žene u NOR. u: *Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941-1945.* Ljubljana / Beograd: 1980. knj. 2. 1246-1251.

³³ Podaci su rezultat ankete SUBNOR-a sprovedene 1960. godine među njegovim članovima. Dragi Milenković, tada vodeći funkcioner SUBNOR-a, na osnovi dobijenih podataka formulisao je sledeće hipoteze: u anketi je učestvovalo 70% članova organizacije, među kojima 195.737 žena. Milenković dalje smatra da je 75.000 tih žena aktivno služilo u NOV-u, ali, nažalost, ne spominje da li je taj broj zasnovan na izjavama anketiranih žena ili je u pitanju samo njegova procena. Do 100.000 veteranki NOV-a došlo se tako što je u obzir uzeta pretpostavka o stopi smrtnosti od 25% tokom rata. Upor. Dragi Milenković, „*Žena kao junak revolucije*“, u: Fabijan Trgo (izd.), *Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija.* Beograd: 1977. knj. 2. 309-333. i 316. Nažalost, podaci iz ankete (upor. Dragi Milenković i dr., *Kongres SUBNOR-a Jugoslavije.* Beograd: 1961. 61.sl.) ne sadrže ni informacije o tome na osnovu čega su anketirane žene bile učlanjene u SUBNOR. No, svakako ne možemo smatrati da su sve članice (kao ni članovi) SUBNOR-a bile aktivne učesnice NOR-a, jer su i članovi porodice palih boraca i ratnih invalida imali pravo da se učlane u udruženje.

³⁴ Barbara N. Wiesinger, *Partisaninnen. Widerstand in Jugoslawien (1941-1945).* Beč / Köln / Weimar: 2008. 32. i 39. sl.

stima. Do slanja “u šumu” trebalo je doći samo u slučaju pretnje hapšenja aktivistkinja.³⁵ Kao odlučujući faktor za namensku mobilizaciju žena u partizanske redove pokazala se potreba za osobljem u sanitetskoj službi, koja je naglo porasla nakon prvih sukoba između NOV-a i okupatorskih trupa. Ova oblast delovanja je tradicionalno smatrana podesnom za žene.³⁶ Nekoliko lekarki, kao što su Julka Mešterović³⁷ i Saša Božović³⁸, priključilo se NOV-u već 1941. Među njima je bio i veliki broj članica, odnosno simpatizerki KPJ, kao i znatan broj žena kojima je od strane predstavnika NS Nemačke preti rasističko proganjanje zbog njihovog jevrejskog porekla. Tokom rata u NOV-u su služile ukupno 173 lekarke-dobrovoljke i oko 10 000 stručno obučениh bolničarki.³⁹

Nasuprot tome, borkinje se u partizanskim redovima pojavljuju najpre samo u retkim slučajevima i to uglavnom u slovenačkim i srbijanskim jedinicama. Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju je svoj stav po tom pitanju izneo u jednom dokumentu iz septembra 1941. godine: “Drugarice mogu odlično koristiti u odredima ne samo na drugom poslu, nego, ako treba, i s puškom u ruci”.⁴⁰ U februaru sledeće godine Josip Broz Tito kao šef KPJ i komandant NOV-a prvi put izražava svoje (a samim tim i partijsko) mišljenje o učešću žena u oružanoj borbi: “Pošto sve više ima zahteva od žena da idu u odrede, mi smo rešili da se one primaju u odrede ne samo kao bolničarke već i kao borci. Bilo bi prava sramota za nas da onemogućimo ženama da se i one sa puškom u ruci bore za narodno oslobođenje”.⁴¹

Iako je ova odluka bila u skladu sa aktuelnim ciljevima (učvršćivanje NOV-a) i ideologijom KPJ (rodna ravnopravnost), ona je ipak nailazila na rasprostranjeno neodobravanje kako u samom pokretu otpora tako i u široj

³⁵ Pismo PK KPJ za Srbiju OK KPJ za Šabački okrug od 20. 8. 1941, u: Vojnoistorijski institut (izd.), *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*. Beograd: 1949-1982. (u daljem tekstu: ZDPNOR), tom 1, knj. 1. 63-67. i 66.

³⁶ Wiesinger, Partisaninnen, n. d. poglavlje 4.

³⁷ Julka Mešterović, *Lekarev Dnevnik*. Beograd: 1968.

³⁸ Saša Božović, *Tebi, moja Dolores*. Beograd: 1981⁵.

³⁹ Vera Gavrilović, *Žene-lekari u ratovima 1876-1945 na tlu Jugoslavije*. Beograd: 1976. 56-65.

⁴⁰ Pismo PK KPJ za Srbiju OK KPJ za Šabački okrug od 20. 9. 1941. u: ZDPNOR, tom 1, knj. 1, 63-67. i 66. i Wiesinger, Partisaninnen, n. d. 65-68.

⁴¹ Pismo Vrhovnog komandanta NOPO i DV Jugoslavije od 23. 2. 1942. delegatima VŠ [...] Edvardu Kardelju i Ivi Ribaru-Loli. u: ZDPNOR, tom 2, knj. 2. 429-436. i 436.

javnosti, za šta je kao glavni razlog, čini se, bilo tradicionalno povezivanje nošenja oružja i ratovanja sa muškošću.⁴² Usled toga partizanke koje su živele zajedno sa grupom muškaraca "u šumi" i koje su se, noseći pušku i učestvujući u borbama, ponašale suprotno namenjenoj im rodnoj ulozi, često su smatrane čudnim, ako ne i nečasnim.⁴³ U cilju razbijanja ovakvih negativnih predstava NOP je pojačao propagiranje uključivanja žena u oružani otpor, predstavljajući partizanke kao uzorne heroine, koje se ističu i za žene tradicionalno prihvatljivim vrlinama kao što su požrtvovanost, patriotizam, slobodoljublje i humanost.⁴⁴ Takva heroizacija i idealizacija trebale su istovremeno da poboljšavaju ugled aktivnih borkinja u društvu i da podstaknu (samo)mobilizaciju žena za NOV.

Ipak, postavlja se pitanje šta je služilo kao glavni motiv samim ženama za priključenje oružanom otporu. Raspoloživa dokumenta pokreta otpora, posebno ona propagandnog karaktera, na ovo pitanje ne mogu pružiti odgovor. Sa druge strane, "subjektivna svedočenja"⁴⁵ veteranki otkrivanjem pojedinih tendencija omogućavaju nam bolji uvid u ovu problematiku. Tako, iz ovih sećanja možemo saznati da su političkim ciljevima uglavnom bile motivisane žene koje su često već pre rata bile aktivne u komunističkim organizacijama. Na to ukazuju sećanja veteranki Ide S. i Radojke K., koje ističu da su se borile istovremeno za oslobođenje zemlje od okupatora i za socijalistički preobražaj društva.⁴⁶ Jedan mnogo rašireniji motiv bila je želja za odbranom sopstvenog života i integriteta, što je posebno dolazilo do izražaja kod onih žena koje su već imale iskustva sa nasiljem okupatora i kolaboratera. Tako veteranka Stana N. svoju odluku da se pridruži partizanima obrazlaže konkretnom opasnošću

⁴² Karl Kaser, „Der Balkanheld – wissenschaftlich beinahe ausgestorben“. u: *L'Homme. Z.F.G.*, 12 (2001) 2. 329-334; Elisabeth Katschnig-Fasch, „Zur Genese der Gewalt der Helden. Gedanken zur Wirksamkeit der symbolischen Geschlechterkonstruktion“. u: Rolf Brednich / Walter Hartinger (izd.), *Gewalt in der Kultur*. Passau: 1994. 97-117; Ivan Čolović. *Bordel ratnika*. Beograd: 2000. 75-77.

⁴³ Jancar-Webster. Women, n. d. 47 sl.

⁴⁴ Wiesinger. Partisaninnen, n. d. 43, 69, 81.

⁴⁵ Ovdje se misli na biografske intervjuje, memoare, dnevnike, privatne fotografije i sl. Alexander von Plato. „Zeitzeugen und die historische Zukunft. Erinnerung, kommunikative Tradierung und kollektives Gedächtnis in der qualitativen Geschichtswissenschaft – ein Problemaufriss“. u: *BIOS* 13, 1 (2000), 5-29. i 7.

⁴⁶ Intervju Radojka K. 26. 1. 2004. Intervju Ida S. 26. 6. 2003.

da kao etnička Srpkinja koja je živela u NDH bude maltretirana i ubijena od ustaša.⁴⁷ Osim toga, značajnu ulogu igrali su takođe i mržnja prema osvajaču i ugnjetaču i želja za osvetom.⁴⁸ O društvenoj prihvatljivosti poslednjih pomenutih motiva svedoče i vojna dokumenta i propagandni tekstovi.⁴⁹

Da bismo objasnili učešće žena u oružanom otporu, pored ličnih motiva koje žene eksplicitno navode u svojim sećanjima treba uzeti u obzir i istorijski kontekst u kome su donosile odluku o priključenju pokretu otpora. Promene u društvu uzrokovane okupacijom i ratnim haosom samo su još dodatno podsticale raspad tradicionalnih modela ponašanja započetog modernizacijom. Građanski rat i okupatorski teror ugrožavali su ili uništavali kako socijalne odnose (porodica, rodbina, seoska zajednica) tako i ekonomske osnove za život (npr. putem uništavanja žetve ili rekvizicije hrane). Ustanovljeni autoriteti, kao što su roditelji, predstavnici države ili religiozne zajednice, ne uspevajući da zaustave ovu nasilnu razgradnju tradicionalnog poretka, počeli su da gube na svojoj snazi.⁵⁰ U ovakvoj situaciji punoj nesigurnosti jednom broju žena ugroženih terorom i opštim društvenim porazom priključenje nekoj oružanoj grupi sa jasnom ideologijom moglo se činiti realnom šansom za preživljavanjem i samoodbranom, čak iako bi na ovaj način prelazile preko granica društveno prihvatljivog ponašanja. Angažovanje u oružanom otporu omogućilo je ženama pored samoodbrane i uspostavljanje novih društvenih kontakata, stvaranje novih ličnih perspektiva, a u nekim, doduše retkim slučajevima, čak i sigurniji pristup sredstvima neophodnim za život. Tako je, recimo, Dragica V., koja je 1944. bila prisilno mobilisana, odlučila da ostane u partizanskoj jedinici pošto je snabdevanje osnovnim potrebama u NOV-u bilo povoljnije nego u njenom seoskom domaćinstvu.⁵¹

⁴⁷ Intervju Stana N. 5. 11. 2003. Slične motive imala je i Radmila V. Intervju Radmila V. 28. 3. 2003.

⁴⁸ Helmut Kopetzky, *Die andere Front. Europäische Frauen in Krieg und Widerstand 1939-1945*. Köln: 1983. 174.

⁴⁹ Bilten Vrhovnog štaba br. 9, 10. 10. 1942. u: ZDPNOR, tom 2, knj. 1, 94; Proglas OK KPJ Valjevo, 30. 4. 1944. u: Bosa Cvetic (izd.), *Žene Srbije u NOB*. Beograd: 1975. 385. Proglas CO AFŽ Jugoslavije. 12-1942. u: Marija Šoljan (izd.), *Žene Hrvatske u NOB*. Zagreb: 1955. knj. 1. 170 sl.; Desa, Krv naše djece traži osvetu. u: *Žena u borbi*. 2, 7 (1944). 18 sl.

⁵⁰ Bogdan Denitch. *The Legitimation of a Revolution. The Yugoslav Case*. London / New Haven CO: 1976. 41.

⁵¹ Intervju Dragica V. 25. 4. 2003. Wiesinger, Partisaninnen, n. d. 95.

Sve ovo podseća na to da se rat ni u kojem slučaju ne treba idealizovati kao “[...] a liberating environment which automatically attacks established hierarchies and democratizes participation [...]”, kako to predstavlja Barbara Jancar-Webster, autorka jedne monografije o našoj temi.⁵² Krenuti novim putem za većinu jugoslovenskih partizanki je bez sumnje pre bila gorka nužnost nego što je bila uzbudljiva avantura ili dugo očekivana prilika za ličnu emancipaciju.

4. Vojnička praksa

Žene su u NOV-u obavljale različite vrste zadataka koji su se u svakodnevici rata često međusobno preklapali. Oblast delovanja koja se prvenstveno vezivala za žene bila je sanitetska služba, što je istovremeno odslikavalo kako dominantnu ideologiju roda koja je ženu predstavljala kao brižnu i požrtvovanu, tako i tradiciju regrutovanja žena za takve funkcije u modernim vojskama.⁵³ Od lekarki i bolničarki se očekivalo da ranjenicima i bolesnima služe do potpunog samoodricanja. Pored medicinskih zadataka lekarke i kvalifikovane bolničarke su po bolnicama NOV-a ispunjavale i administrativne funkcije i podučavale hitno potrebne dodatne bolničarke.⁵⁴ Bolničarke na prvim borbеним linijama brinule su se o evakuaciji ranjenih sa mesta sukoba, pružanju prve pomoći i izvlačenju mrtvih,⁵⁵ pri čemu su izlagane istoj opasnosti kao i borci, o čemu može posvedočiti sećanje Radmile V. o bici za Beograd 1944. godine:

“I na Slaviji [...] jedan Švaba je pokušao - Hitlerovac - da me ubije sa leđa pištoljem. Ali moj komesar [...] je pucao u njega tako da bi spasao mene. A taman sam imala ranjenika koji je bio ranjen u grudi, tako da sam morala iza bunkera da se sakrijem, da bih ga previjala, da pripremam zavoj, zaustavim

---

⁵² Jancar-Webster. Women, n. d. 186.

⁵³ Wiesinger. Partisaninnen, n. d. 47.

⁵⁴ Gavrilović. Žene-lekari, n. d. 63, 65, 69, 81.

⁵⁵ Uputstvo štaba 6. Vojvođanske brigade, 7. 3. 1944. u: Sanitetska uprava državnog sekretarijata za narodnu odbranu (izd.). Zbornik dokumenata i podataka sanitetske službe u narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (u daljem tekstu: ZDPSS). knj. 9. 25-27. i 27.; Uputstvo za rukovanje sanitetom divizije i korpusa. 25. 4. 1943. u: ZDPSS, knj. 3. 82-109. i 85.; Uputstvo referenta saniteta 3. bataljona 3. brigade 20. divizije za rad bolničara. 11. 3. 1944.; u: ZDPSS, knj. 4. 206-210. i 207 sl.

krvarenje, i da se baci na nosila”⁵⁶

Obaveze bolničarke u vojnim jedinicama, odnosno u bolnicama podrazumevale su, između ostalog, pomaganje pri operacijama, negovanje pacijenata, brigu o higijeni smeštaja.⁵⁷ Osnovno znanje neophodno za ovakve aktivnosti bolničarke su sticale na kratkim tečajevima.⁵⁸ Osim toga, one su bile angažovane i na reproduktivnim poslovima (pranje i krpljenje odeće, kuvanje i sl.).⁵⁹ Godine 1944. započeto je povlačenje bolničarki iz borbenih jedinica i njihovo slanje u bolnice, odnosno na političke dužnosti na oslobođenoj teritoriji, što se posebno odnosilo na one koje su dugo bile u NOV-u i koje su smatrane posebno lojalnim pokretu.⁶⁰

Nasuprot sanitetskoj službi, učešće žena u samoj borbi bilo je teže prihvatano. Nakon što je KPJ po ovom pitanju zauzeo jasan stav da se žene koje su se priključile NOV-u i koje su želele da budu “borci” ne smeju odbacivati, odbacivanje i šikaniranje je u praksi bilo i dalje široko rasprostranjeno.⁶¹ Kao što je i za očekivati, jedna partijska odluka nije bila dovoljno snažna da ukine tradicionalni mentalitet preko noći, tako da je otpor protiv angažovanja žena na borbenim funkcijama bio dosta raširen. Dobar primer za ovu činjenicu je osnivanje ličkih ženskih partizanskih četa.

U avgustu 1942. u hrvatskom mestu Trnovac osnovana je prva ženska četa sa oko 70 partizanki. Tokom iste godine sledilo je osnivanje još četiri čete. Kada je Glavni štab NOV-a Hrvatske u oktobru 1942. naredio uključivanje ovih četa u jedinicu koja će kasnije postati VI. proleterska brigada, njeno rukovodstvo se suprotstavilo integraciji većinom mladih partizanki u svoje redove.⁶² Razlog je bio, pre svega, nepoverenje u njihovu izdržljivost tegoba partizanskog ratovanja, a posebno u njihovu sposobnost da budu korisni borci.⁶³

⁵⁶ Intervju Radmila V. 28. 3. 2003.

⁵⁷ Statut sanitetske službe. 10. 11. 1942. u: ZDPNOR, tom 2, knj. 6. 388-395. i 390.

⁵⁸ Sanitetski kadrovi i nastava u NOR. u: Leksikon, n. d. knj. 2. 981. sl.

⁵⁹ Mesečni izveštaj referenta saniteta štaba obalske artilerije. 11-1944. u: ZDPSS, knj. 4. 490-493. i 492. kao i Uputstvo štaba 19. divizije. 30. 6. 1944. u: ZDPSS, knj. 4. 292sl. i 292.

⁶⁰ Raspis referenta saniteta 9. divizije. 19. 11. 1944. u: ZDPSS, knj. 4. 482. sl, i 482.

⁶¹ Wiesinger, Partisaninnen, n. d. 66-69.

⁶² Desanka Stojić. *Prva ženska partizanska četa*. Karlovac: 1987. 36.

⁶³ Partizanke u borbi. u: (Lička) *Žena u borbi*. 1. i 7-8. (1942). 18. sl.

Konačno, prinuđen da popusti, komandant brigade prihvatio je mlade žene, ali ih je u prvu borbu poslao velikim delom nenaoružane i sa naređenjem da same osvoje svoje oružje.⁶⁴ Ovako ciničan odnos prema dobrovoljkama u NOV-u bio je iznenađujuće raširen i ne može se jednostavno objasniti manjkom oružja u NOV-u, već pre može poslužiti kao ilustracija *gender* predrasuda njenog rukovodstva.⁶⁵

No, ako bi najzad bile prihvatane, od borkinja se kao i od boraca očekivalo da se u borbama istaknu odlučnošću i hrabrošću, pri čemu su se trebale pridržavati sledećih pravila: "Nastupaj energično, štedi municiju, gađaj u metu, drži vezu, potpomaži druga pored tebe, iznesi iz borbe ranjenog druga".⁶⁶ Problem pri angažovanju regrutkinja (kao i kod velikog broja muških partizana) bio je da ogromna većina njih nije imala nikakvu vojnu obuku, odnosno vojno iskustvo. Doduše, u NOV-u su održavani posebni tečajevi na kojima su neiskusni partizani i partizanke obučavani za rukovanje oružjem, borbene tehnike i osnove taktike i upoznavani sa ideologijom komunističkog rukovodstva NOV-a. Međutim, veliki broj partizanki nikada nije pohađao takve kurseve.⁶⁷ Tako je Ida S., koja je veći deo rata delovala kao ilegalka u Ljubljani, svoje "vatreno krštenje" u NOV-u doživela potpuno nepripremljena. Kad je njena jedinica bila napadnuta, na protivničke vojnike pucala je stojeći sve dok je komandant nije oborio, upozoravajući je na opasnost kojoj se izložila svojim "herojskim" stavom.⁶⁸ Uprkos takvim slučajevima, čak i u internim izveštajima NOV-a borkinje su za svoje borbene sposobnosti samo u retkim slučajevima ocenjivane negativno.⁶⁹

Naravno, propagandni tekstovi o njima govore gotovo slavljeničkim tonom. Borkinje se prikazuju kao spretne i kada se porede sa muškarcima, ako ne i spretnije:

⁶⁴ Stojić, Partizanska četa. n. d. 46. sl.

⁶⁵ Wiesinger. Partisaninnen, n. d. 55-58. i 60.

⁶⁶ Zapovijest operativnog štaba 1. operativne zone NOPOH. 22. 10. 1942. u: ZDPNOR, tom 5, knj. 30. 454-460. i 460.

⁶⁷ Plan izvođenja vojne nastave, propisan od Vrhovnog komandanta početkom oktobra 1941. u: ZDPNOR, tom 2, knj. 2. 68-71; Vojno-političke škole i kursevi u NOVJ. u: Leksikon, n. d. knj. 2. 1201. sl; Vojnostručna obuka boraca i starešina NOVJ. u: Isto. knj. 2. 1203. sl.

⁶⁸ Intervju Ida S. 11. 8. 2003. i Jancar-Webster. Women, n. d. 48.

⁶⁹ Jedini primer negativne ocene koji sam ja našla je: Izveštaj štaba Nikšićkog NOP-a. 31. 5. 1942. u: ZDPNOR, tom 1, knj. 16. 322-324. i 323.

“Nestrpljivo su čekali partizani, a još nestrpljivije partizanke čas kada će se baciti na fašističke palikuće. [...] Drugovi skaču na tenkove. Drugarice ne zaostaju. [...] U Petrovom selu [partizanke] se takmiče sa najhrabrijim partizanima. Hvataju žive ustaše”⁷⁰

Ono što upada u oči kada se prati propaganda NOP-a je slikovitost prikazivanja nasilnog ubijanja čiji su izvršioc partizani i partizanke: neprijatelj se raskomadava, poražava, kosi, uništava, tuče itd.⁷¹ Budući da je ubijanje što većeg broja neprijateljskih vojnika smatrano opravdanim i poželjnim, nije postojala potreba da se činjenica masovne nasilne smrti u ratu prekrije eufemiističkim jezikom čak ni kada su u pitanju bile žene kao izvršiteljke tog nasilja.

Ako se sa druge strane okrenemo predstavama nasilja u ličnim sećanjima, u njima srećemo jednu drugačiju sliku. Čak i Radojka K., koja je inače ponosna na svoju prošlost kao borkinja, dosta šturo govori o ovakvim iskustvima: “Puca na te, pucaš i ti. To je tako”⁷² Na sličan način se izražava i Stana N.: “Ako mene neko smakne, i ja ću”⁷³ Obe veteranke svoja borbena iskustva sagledavaju kroz topos “ili ja ili ti”, tumačeći time ceo proces kao legitimno pravo na samoodbranu u stanju nužde, istovremeno isključujući bilo kakvu drugu interpretaciju.⁷⁴ Bez obzira na to, one ističu svoje borbene sposobnosti. Stana N. naglašava de je bila “dosta dobar strelac” i hrabri bombaš koji (sic) je zbog svoje hrabrosti dobio priznanje drugova: “Oni su na mene [...] kao i na svaku, gledali su kao ravnopravnu sebi. [...] Nekima se i divili. [...] To je bilo ravnopravno. To nije bilo [...] nepoverenja prema nama”⁷⁵

Teško je sa sigurnošću tvrditi da li ovo nepominjanje nasilja koje su one izvršile ukazuje na potiskivaje neprijatnih sećanja, da li ima veze sa predstavama sagovornica o odnosu žene i nasilja, da li je rezultat većinom negativnog stava o partizankama i njihovom ponašanju u postjugoslovenskim društvima ili je uslovljeno kontekstom intervjua. Ipak, uopšteno govoreći, intervjuisane

⁷⁰ Kako se bore ličke partizanke. u: (*Lička*) *Žena u borbi*. 1, 9 (1942). 13.f.

⁷¹ Za izvore upor. Wiesinger B. *Partisaninnen*, n. d. 89.

⁷² Intervju Radojka K. 26. 1. 2004.

⁷³ Intervju Stana N. 5. 11. 2003.

⁷⁴ Hans Joachim Schröder. “*Töten und Todesangst im Krieg. Erinnerungsberichte über den Zweiten Weltkrieg*“. u: Thomas Lindenberger / Alf Lüdtke (izd.) *Physische Gewalt. Studien zur Geschichte der Neuzeit*. Frankfurt a. M: 1995. 106-135. i 118-120.

⁷⁵ Intervju Stana N. 5. 11. 2003. o Radojki K. videti dole.

žene sa mnogo više detalja govore o pretrpljenom ili nasilju kojem su svedočile nego o onom koje su same počinile.⁷⁶

Do postepene demobilizacije borkinja dolazi već 1944.godine⁷⁷ Isključivanje žena iz borbenih redova je bilo pre svega rezultat toga da se NOV tada već mogao osloniti na muške regrute, ali možda i posledica prestrukturiranja partizanske u regularnu vojsku.⁷⁸

5. Portreti partizanki

Budući da konvencionalni izvori često ne sadrže detaljne informacije o oružanom otporu žena, a još manje mogu pružiti uvid u njihova lična viđenja rata, subjektivna svedočenja predstavljaju dragocene izvore za istraživanje participacije žena u pokretima otpora tokom Drugog svetskog rata.⁷⁹ Ipak, ovu tematiku iz perspektive samih akterki moguće je osvetliti korišćenjem podataka prikupljenih u intervjuima sa veterankama. Za ilustraciju u ovom članku odabrala sam sećanja jedne bolničarke i jedne borkinje.

Radmila V. rođena je 1927. godine u Beogradu kao kćerka jevrejskog oca i nemačke majke. Dobrostojeća porodica sa petoro dece živela je na Dedinju, ekskluzivnom delu grada. Godine 1942. Radmila V. odlučila je da se priključi pokretu otpora i postala partizanka u jednoj sremskoj jedinici. Kao bolničarka VI proleterske brigade, između ostalog, učestvovala je i u bici za Beograd 1944. Nakon završetka rata radila je kao medicinska sestra, udala se i dobila jednu kćerku, sa kojom je živela kada je vođen intervju. Radmila V., koja se deklarirala Srpkinjom, nikada nije bila član KPJ. Kao glavni motiv za njeno stupanje u NOV veteranka navodi potrebu da izbegne eventualno zlostavljanje od strane okupatora, o čijim zločinima je već slušala od drugih. Ovi strahovi potvrđeni su nasilnom smrću njenog oca, koji je uhvaćen u bekstvu i ubijen od strane Nemaca.⁸⁰ U sećanjima Radmile V. dominiraju anegdote iz partizanske

⁷⁶ Wiesinger. Partisaninnen, n. d. 122-129.

⁷⁷ Neda Božinović. „Studentkinje i diplomirane studentkinje Beogradskog univerziteta u NOR i revoluciji“. u: Dobrica Vulović/Božidar Draškić (izd.). *Studentkinje Beogradskog univerziteta u revolucionarnom pokretu*. Beograd: 1988. 106-201. i 119.

⁷⁸ Margaret P. Anagnostopoulou. „From Heroines to Hyenas: Women Partisans During the Greek Civil War“. u: *Contemporary European History* 10, 3 (2001). 481-501. i 482.

⁷⁹ Na to ukazuje i nekoliko radova navedenih u napomeni 2.

⁸⁰ Intervju Radmila V. 28. 3. 2003. iz koga su i citati koji slede.

svakodnevnice u Sremu i situacije u kojima je bila u smrtnoj opasnosti. Kao najbolje sećanje iz ratnog doba ona navodi sledeću anegdotu: “Onda sam jednog dana zamolila gazdaricu [kuće gde je bila bazirana] da li mogu da oberem jabuke. Što je to bilo nama zabranjeno, slučajno ne obere jabuku, biće streljan. [...] Naravno, ona mi je to dozvolila. [...] Rekoh: >Ja bih Vas zamolila da mi date tri jaja [...] da napravim lenju pitu, i naravno i mast.< [...] Ja sam napravila lenju pitu, a ona je meni ispekla dva jaja i [...] šunke mi je ispekla i ja sam jela. Ja sam tu pitu podelila na 36 parčeta. Tačno izmerila svakom isto. I došla sam sa pitom i kažu drugovi: ->Radmila, a ti?<- >Ne. Ja sam jela. Nisam gladna. Ali sam donela vama da bilo šta pojedete.< Oni su me toliko ljubili, od sreće nisu znali šta da rade.” Ova anegdota je interesantna pošto se potpuno uklapa u posleratni partizanski mit: partizani ne bi čak ni jabuku ukrali, mada im to nije ni bilo potrebno jer ih je narod i onako dobrovoljno podržavao; nije se gledala lična korist, nego je najvažnija bila briga o drugovima; a među partizanima su vladali solidarnost, jednakost i prijateljstvo.

No, kazivanje o безусловnom drugarstvu među partizanima dovedeno je u pitanje jednim drugim sećanjem Radmile V. Prilikom jednog noćnog marša biografinja je zaspala i zaostala za jedinicom. Kad ju je njen brat našao i odveo natrag u jedinicu, politički komesar je predložio da se kažnjava: “Kad sam došla u bazu, kaže [komesar]: >Ko je za streljanje Radmile? Jer je mogla da nas oda sve.< [...] Bilo je njih možda petnaestoro koji su bili za streljanje, a veći broj protiv. Naravno, među prvima je bio komesar Raša Lazarević za streljanje. (pauza) Što mu nisam to oprostila. [...] Mogla sam da odam ceo bataljon, celu brigadu”. Opisani događaj je interesantan jer pokazuje kako biografinja, i pored toga što ističe svoja lična negativna osećanja prema komesaru, istovremeno i opravdava njegovu surovost time da je ona svojim nenamernim prestupom celu jedinicu dovela u opasnost. Svoj angažman u oružanom otporu Radmila V. rezimira na sledeći način: “Prošla sam kroz takve Golgote da je to strašno bilo, ali više sam volela to nego [da padnem žrtvom]. [...] Više sam volela, pa makar i poginula tamo, sa tim sam ja otišla”. Biografinja ističe da je ostala verna svojim ličnim vrednostima od kojih je najveći značaj pridavala drugarstvu i spremnosti da pomaže drugima: “Ja sam bila čovek, dobar drug, [spremna] da pomognem svakom u svakom datom momentu i to sam i kasnije radila, kao privatno lice, ne kao vojnik.”

Radojka K. je rođena 1922. godine u Solinu kod Splita u hrvatskoj porodici, a odrasla je u Beogradu, gde je još pre rata postala član KPJ. U rano leto

1941. je otišla u partizane jer joj je pretilo hapšenje. Pored učešća u oružanom otporu u Hrvatskoj bila je i partijska organizatorica u Kninskoj krajini. Po okončanju rata preuzela je razne funkcije u administraciji Srbije i Jugoslavije. Pored činovničke karijere završila je studije političkih nauka, udala se i dobila decu. Za vreme intervjua veteranka je živela sa porodicom u Beogradu. Težište njenih sećanja čine zaokružene, često humoristične, anegdote, koje ističu njenu hrabrost i snalažljivost. Svakodnevnica u jedinici i u ilegali, sa druge strane, tematizuju se vrlo retko. U partizanskoj jedinici Radojka K. je bila konfrontirana sa rodnim stereotipima svojih drugova i nadređenih. Dole navedeno sećanje ukazuje na njen nejasan status žene i borca koji se odslikava u jednom konfliktu oko puške koju je biografinja donela u partizane: “Međutim, kad sam ja prešla u Dinaru, otišla gore, tu nisam se rastajala sa puškom. Bilo je muškaraca koji nisu imali pušku. I meni dođe komandir čete [...] i kaže: >Pa znaš, drugarice Radojka, pa ti bi mogla tu pušku da daš, vidiš Vasu, nema puške, i da daš Vasi.< Ja kažem: >To ne dolazi u obzir. Ja sam sa ovom puškom došla u partizane, ne rastajem se s njom, to znaš.< – >Pa znaš ovaj, pa ja bi tebi mogao iskomandovat da ti daš.< Ja kažem: >To ne. To sigurno ne. To bi ne, ne bi mogao ni Vicko [= komandant zone].< [...] >Pa nemoj tako drugarice, pa znaš, pa ti si žensko!< Pa ja kažem: >Jel’ ja idem s tobom u borbe?< – >Je. Znaš, ali to nije još nikad došlo do gusta.< Ja kažem: >Šta nije do gusta? Šta ti smatraš do gusta?< – >Ma brate, ženska si! Šta će tebi puška!< E, ja kažem: >Moj Boško, Bog ti dao zdravlje, puška je moja i ne dam ti.< A on ide od mene, i drugima kaže: >A gde ću ja, dobiću ja, videćeš ti kako ćeš je dati.< [...] I jednog dana, bilo je stvarno nevrijeme. [...] Ja sam bila na straži, od jedan do dva ujutro. [...] U jednom momentu, meni se učini da ima, da je neki nepoznat zvuk se javio. Sad ja sam u situaciji: ako napravim alarm, a nije ništa, onda mi se rugaju, >kukavice< itd. S druge strane, odgovoran si. [...] I ja sva sam se pretvorila u uho. [...] Kad u jednom momentu ja videla sjenu jednu, >tap, tap<, opalim. Probila sam mu uho. [...] Dakle, to je ovako jedan detalj. Bilo je toga: >Šta ćeš ženska?< [...] Ali kasnije je bilo: >Ma, to je Radojka, nije ženska, nego Radojka.< [...] i nikad više nikom nije palo napamet da meni kaže: >Daj pušku, ovaj nema!< (...) Ja kažem: >Nek’ je zaradi.< [smeh]” Tradicionalno shvatanje da su nošenje i korišćenje oružja muške privilegije nju je dovelo u konflikt sa komandantom. Ipak, pošto je Radojka K. u odlučujućem momentu demonstrirala svoju borbenu sposobnost, njoj je priznato “pravo na oružje” i poseban status izvanredne žene. I u sećanjima Radojke K.

nalazimo primere drakonskog disciplinarnog režima u NOV-u. Kao ilustracija može poslužiti događaj kada je nekoliko partizana iz njene jedinice ukralo krompir kod nekih seljaka. Nakon što su otkriveni doneta je odluka da se streljaju uprkos tome što su čak i oštećeni seljaci molili da se pomiluju.⁸¹ Ova situacija Radojku K. dovela je u nerešiv konflikt: sa jedne strane, ona je podržavala striktni disciplinski režim, od čega je, kako ističe, zavisio ugled partizanske vojske u narodu, dok je, sa druge strane, žalila za drugovima. Konačnu odluku uspjela je da izbegne tako što nije učestvovala u njihovom streljanju, ali mu se nije ni suprotstavila. Ipak, i uprkos pomenutim iskustvima, Radojka K. svoj ukupni angažman u oružanom otporu rezimira pozitivno: “Verujte, bilo je dosta teških dana ali kad bih ponovo birala, opet bih isto birala. [...] Najlepše sam se osećala u vojnoj jedinici. Tu je čovjek sa ljudima bliskim tebi.” Ističe da se svesno seća samo lepih aspekata: “I ono što ja pamtim – bilo je i ružnih slučajeva – ali ono što ja nosim u sebi to su baš ta solidarnost, velika ljudska solidarnost koja nas je pratila kroz rat. I to je nešto nenadoknadivo. I kad mislim o partizanima, ja mislim o tome.” Poslednja dva citata ukazuju na ključnu karakteristiku ličnih sećanja, koja ih u očima mnogih istoričara/ki čini nepoverljivim izvorima: biografska kazivanja ne odslikavaju prošlost “kakva je stvarno bila”, već donose subjektivni pogled na nju, istovremeno predstavljajući i konstrukcije sopstvenog identiteta u kojima se određeni aspekti ističu, dok se neki drugi zanemaruju. No, u zavisnosti od interesa istraživača/ice, lična sećanja mogu poslužiti kao dragocen materijal, pošto samo ona pružaju uvid u lična iskustva, sećanja i tumačenja pojedinaca/ki koji su bili akteri istorijskih događaja.

6. Partizanke u istorijskom sećanju

Predstavljanje partizanki u kolektivnom i kulturnom sećanju⁸² socijalističke Jugoslavije i u zemljama naslednicama još uvek nije istraženo na sistematičan način. Pri tome se opravdano može tvrditi da u periodu posle

⁸¹ Smrtna kazna za krađu namirnice zvanično je uvedena 1943. Upor. Naređenje Vrhovnog komandanta od 17. 3. 1943. u: ZDPNOR, tom 2, knj. 8. 313-314. i 314. i Naređenje Vrhovnog komandanta od 16. 6. 1943. u: ZDPNOR, tom 2, knj. 9. 380-382. i 381.

⁸² Za definicije ovih pojmova videti npr. Aleida Assmann / Ute Frevert, *Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit. Zum Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945.* Stuttgart: 1999. 41-59.

1945. učešću žena u (oružanom) otporu između 1941. i 1945. naročitu pažnju nisu posvećivali ni politika i društvo, niti naučna ili kulturna javnost. Dođue, tokom socijalističkog perioda objavljen je jedan broj specijalizovanih publikacija o otporu žena,⁸³ ali u većini "opštih" istorijskih pregleda na temu "Narodnooslobodilačkog rata" ovo pitanje nije razmatrano. Pored toga, ovi radovi su, treba istaći, zbog svoje politički motivisane idealizacije i heroizacije borkinja velikim delom problematični.⁸⁴ Predstavljanjem NOP-a kao ovaploćenja napretka i humanosti i kao izvršioca navodnih revolucionarnih ambicija jugoslovenskih naroda i proglašavanjem njegovih aktivista i aktivistkinja uzornim herojima, mnogi istoričari i istoričarke doprinosili su legitimaciji vlasti KPJ. Istovremeno, oni su time utišavali sve one glasove koji su se protivili vladajućem "partizanskom mitu". Pored ovakvog pristupa ne treba da čudi da se nikada nije desilo kritičko istraživanje mnogostrukih iskustava žena u otporu, koja su pored pozitivnih iskustava drugarstva i solidarnosti sadržavala i negativna iskustva kao što su rodna diskriminacija i eksploatacija.⁸⁵ Osim toga, aktivistkinje otpora su samo marginalno predstavljene i u popularnim medijima sećanja kao što su partizanski filmovi.⁸⁶ Takođe, partizanke imaju podređenu ulogu, ako nisu i potpuno nevidljive, u zvaničnim inscenacijama sećanja na "Narodnooslobodilački rat" kao što su godišnja okupljanja, spomenici ili muzeji. Tako, recimo, planovi za podizanje spomenika "ženi-borcu" nikada nisu ostvareni.⁸⁷ Usled ovakve situacije, predstave o (oružanom)

⁸³ Pored već navedenih dela (Kovačević (izd.), *Borbeni put*; Šoljan (izd.), *Žene Hrvatske*; Gerk i dr. (izd.), *Slovenke*; Bojović i dr., *Žene Crne Gore*; Cvetić (izd.), *Žene Srbije*; Velić (izd.), *Žene Bosne i Hercegovine*) upor. Bosa Đurović i dr. (izd.), *Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1919-1945*. Titograd: 1960.; Drago Zdunić (izd.), *Heroine Jugoslavije*. Zagreb: 1980.; Vera Veskovik'-Vangeli / Marija Jovanovik' (izd.), *Zbornik na dokumenti za učestvoto na ženite od Makedonija vo narodnoosvoboditelnata vojna i revolucijata 1941-1945*. Skoplje: 1976.; Danilo Kecić (izd.), *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945*. Novi Sad: 1984.

⁸⁴ Detaljnije Barbara N. Wiesinger, >... denn die Freiheit kommt nicht von alleine.< *Frauen im jugoslawischen „Volksbefreiungskrieg“ 1941-1945*. doktorska disertacija, Paris-Lodron-Universität u Salzburgu: 2005. 25-31.

⁸⁵ Ovdje se posebno ističu članci Lydije Sklevicky o hrvatskoj AFŽ. Upor. ista, *Konji, žene, ratovi*, Zagreb: 1996.

⁸⁶ U partizanskim filmovima žene se uglavnom pojavljuju u sporednim ulogama i najčešće kao lekarke ili bolničarke. Izuzetak je "Slavica" (1948.), prvi partizanski film.

⁸⁷ Heike Karge, *Steinerne Erinnerung – Versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken im sozialistischen Jugoslawien*, doktorska disertacija, European University Institute. Firenze: 2006. 94. i

otporu žena tokom socijalističkog perioda svele su se, pre svega, na kliše da je između 1941. i 1945. na desetine hiljada brižnih bolničarki, hrabrih borkinja i odlučnih partijskih aktivistkinja rado žrtvovalo svoj život za bolju budućnost. Ovakva stereotipna heroizacija sakriva probleme i konflikte vezane za oružani otpor žena, ali i istinske motive, iskustva i tumačenja veteranki.

Nakon raspada socijalističke Jugoslavije ignorisanje veteranki iz Drugog svetskog rata prelazilo je često i u razne oblike neprijateljstava. Konzervativna rodna ideologija u okviru novih nacionalističkih ideologija označila je veteranke, a posebno borkinje NOV-a trostrukom stigmom: one su navodno neženstvene, krvožedne i tvrdoglave komunistkinje.⁸⁸ Uprkos svemu rečenome, ovoj temi, mada su je se pojedine istraživačice doticale,⁸⁹ ni poslednjih godina nije posvećena velika pažnja istraživača/ica. Iz ovog razloga veliki broj pitanja o istoriji jugoslovenskih partizanki i danas je ostao otvoren.

Izvori i literatura

A. IZVORI

a) Objavljeni izvori

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. 1949-1982. Beograd: Vojnoistorijski institut.

Zbornik dokumenata i podataka sanitetske službe u narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. 1952-1969. Beograd: Sanitetska uprava državnog sekretarijata za narodnu odbranu.

Vesković-Vangeli V. / Jovanović M. (izd). 1976. *Zbornik na dokumenti za učestvoto na ženite od Makedonija vo narodnoosvoboditelnata vojna i revolucijata 1941-1945.* Skoplje.

98sl. Zahvaljujem se autorki koja mi je na raspolaganje stavila manuskript.

⁸⁸ Renata Jambrešić-Kirin. "Heroine ili egzekutorice: Partizanke u 90-ima". u: ista / Tea Skokić (izd.), *Između roda i naroda. Etnološke i folklorističke studije.* Zagreb: 2004. 299-322.

⁸⁹ Anđelka Milić. "Patrijarhalni poredak, revolucija i saznanje o položaju žene". u: Latinka Perović (izd.), *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije.* Beograd: 1998. 551-559.; Svetlana Slapšak. *Ženske ikone xx. Veka.* Beograd: 2001. 207-210.

b) Novine

- Žena u borbi

c) Interview

- Intervju Dragica V. (25. 4. 2003)

- Intervju Ida S. (26. 6. 2003)

- Intervju Ida S. (11. 8. 2003)

- Intervju Radojka K. (26. 1. 2004)

- Intervju Radmila V. (28. 3. 2003)

- Intervju Stana N. (5. 11. 2003)

B. LITERATURA

1. Anagnostopoulou P. M. 2001. "From Heroines to Hyenas: Women Partisans During the Greek Civil War". u: *Contemporary European History* 10, 3.
2. Assmann A. / Frevert U. 1999. *Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit. Zum Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945*. Stuttgart.
3. Berger K. i dr. 1985. *Der Himmel ist blau. Kann sein. Frauen im Widerstand, Österreich. 1938-1945*. Beč.
4. Božinović N. 1988. "Studentkinje i diplomirane studentkinje Beogradskog univerziteta u NOR i revoluciji". u: Dobrica Vulović/Božidar Draškić (izd.), *Studentkinje Beogradskog univerziteta u revolucionarnom pokretu*. Beograd:
5. Božović S. 1981⁵. *Tebi, moja Dolores*. Beograd.
6. Brkić S. 2007. *Ime i broj. Kragujevačka tragedija 1941*. Kragujevac.
7. Broszat M/ Hory L. 1964. *Der kroatische Ustascha-Staat 1941-1945*. Stuttgart:
8. Collotti E. 1999. "Zur italienischen Repressionspolitik auf dem Balkan". u: Loukia Droulia / Hagen Fleischer (izd.), *Von Lidice bis Kalavryta. Widerstand und Besatzungsterror. Studien zur Repressalienpraxis im Zweiten Weltkrieg*. Berlin:
9. Cvetić B. (izd). 1975. *Žene Srbije u NOB*. Beograd:
10. Čolović I. 2000. *Bordel ratnika*. Beograd:
11. Denitch B. 1976. *The Legitimation of a Revolution. The Yugoslav Case*, London / New Haven CO.
12. Długoborski W. 1996. "Kollektive Reaktionen auf die deutsche Invasion und die NS-Besatzungsherrschaft. Ein Prolegomenon", u: Wolfgang Benz i dr. (izd.), *Anpassung – Kollaboration – Widerstand. Kollektive Reaktionen auf die Okkupation*. Berlin:
13. Đurović B. i dr. (izd). 1960. *Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1919-1945*. Tigrad:
14. Gavrilović V. 1976. *Žene-lekari u ratovima 1876-1945. na tlu Jugoslavije*. Beograd:

15. Hacker H. 1998. *Gewalt ist: keine Frau. Der Akteurin oder eine Geschichte der Transgressionen*. Beč:
16. Hagemann K. 2001. "Von Männern, Frauen und der Militärgeschichte". u: *L'Homme*. Z.F.G. 12, 1.
17. Hämmerle C. 2000. "Von den Geschlechtern der Kriege und des Militärs. Forschungseinblicke und Bemerkungen zu einer neuen Debatte". u: Thomas Kühne / Benjamin Ziemann (izd.), *Was ist Militärgeschichte?* Paderborn:
18. Hart J. 1996. *New Voices in the Nation. Women and the Greek Resistance, 1941-1961*. Ithaka NY:
19. Hauch G. 1998. "Bewaffnete Weiber. Kämpfende Frauen in den Kriegen der Revolution von 1848/49". u: Karen Hagemann / Ralf Pröve (izd.), *Landsknechte, Soldatenfrauen und Nationalkrieger. Militär, Krieg und Geschlechterordnung im historischen Wandel*. Frankfurt a. M. / New York:
20. Heer H. 1995.² "Die Logik des Vernichtungskrieges. Wehrmacht und Partisanenkampf". u: Hannes Heer/Klaus Naumann (izd.), *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht*. Hamburg:
21. Jambrešić-Kirin R. 2004. "Heroine ili egzekutorice: Partizanke u 90-ima". u: ista / Tea Skokić (izd.), *Između roda i naroda. Etnološke i folklorističke studije*. Zagreb:
22. Jancar-Webster B. 1989. *Women & Revolution in Yugoslavia, 1941-1945*. Denver CO:
23. Judt T. 2000. "The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe". u: Istvan Deak / Jan T. Gross / Tony Judt (izd.), *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath*. Princeton:
24. Karge H. 2006. *Steinerne Erinnerung – Versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken im sozi-alistischen Jugoslawien*. (doktorska disertacija). Firenze: European University Institute.
25. Kaser K. 2001. "Der Balkanheld – wissenschaftlich beinahe ausgestorben". u: *L'Homme*. Z.F.G., 12 (2001) 2.
26. Katschnig-Fasch E. 1994. "Zur Genese der Gewalt der Helden. Gedanken zur Wirksamkeit der symbolischen Geschlechterkonstruktion". u: Rolf Brednich / Walter Hartinger (izd.), *Gewalt in der Kultur*. Passau:
27. Kecić D. (izd.). 1984. *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945*. Novi Sad:
28. Knoll H. 1986. *Jugoslawien in Strategie und Politik der Alliierten 1941-1943*. München:
29. Kopetzky H. 1983. *Die andere Front. Europäische Frauen in Krieg und Widerstand 1939-1945*. Köln- Lampe J. R. 2000.² *Yugoslavia as History. Twice There was a Country*. Cambridge UK:
30. *Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941-1945*. 1980. Beograd: Narodna knjiga: Publicistička delatnost; Ljubljana: Partizanska knjiga. knj. 2.
31. Madajczyk C. 1999. "Terror und Repression des Dritten Reichs im besetzten Europa". u: Loukia Droulia / Hagen Fleischer (izd.), *Von Lidice bis Kalavryta. Widerstand und Besatzungsterror. Studien zur Repressalienpraxis im Zweiten Weltkrieg*. Berlin:

32. Malcolm N. 1996. *Bosnia. A Short History*. London / Basingstoke / Oxford:
33. Manoschek W. 1993. "Serbien ist judenfrei!" *Militärliche Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*. München. (Izdanje na srpskom jeziku objavljeno je pod nazivom *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i unistavanje Jevreja 1941-1942*, Beograd: 2007.)
34. Manoschek W. 1995.² "Gehst mit Juden erschießen? Die Vernichtung der Juden in Serbien". u: Hannes Heer/Klaus Naumann (izd.), *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht*. Hamburg. (Za engleski prevod tog članka videti "Coming Along to Shoot Some Jews? The Destruction of the Jews in Serbia." u: Hannes Heer / Klaus Naumann (izd.), *War of Extermination. The German Military in World War II, 1941-1944*. New York / Oxford: 2000. 39-54.)
35. Manoschek W. 1996. "Serbien: Partisanenkrieg und Völkermord". u: Wolfgang Benz i dr. (izd.), *Anpassung – Kollaboration – Widerstand. Kollektive Reaktionen auf die Okkupation*. Berlin:
36. Manoschek W. 1999. "Kraljevo - Kragujevac - Kalavryta. Die Massaker der 717. Infanteriedivision bzw. 117. Jägerdivision am Balkan". u: Loukia Droulia / Hagen Fleischer (izd.), *Von Lidice bis Kalavryta. Widerstand und Besatzungsterror. Studien zur Repressalienpraxis im Zweiten Weltkrieg*. Berlin:
37. Manoschek W. i Safrian H. 1995.² "717./117. ID. Eine Infanteriedivision auf dem Balkan". u: Hannes Heer/Klaus Naumann (izd.), *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht*. Hamburg:
38. Marjanović J. 1975. *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija. 1941-1945*. Beograd:
39. Messerschmidt M. 1999. "Partisanenkrieg auf dem Balkan. Ziele, Methoden, Rechtfertigung". u: Loukia Droulia / Hagen Fleischer (izd.), *Von Lidice bis Kalavryta. Widerstand und Besatzungsterror. Studien zur Repressalienpraxis im Zweiten Weltkrieg*. Berlin:
40. Mešterović J. 1968. *Lekarev Dnevnik*. Beograd:
41. Milenković D. 1977. "Žena kao junak revolucije". u: Fabijan Trgo (izd.), *Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija*. Beograd: knj. 2.
42. Milenković D. i dr. 1961. *Kongres SUBNOR-a Jugoslavije*. Beograd:
43. Milić A. 1998. "Patrijarhalni poredak, revolucija i saznanje o položaju žene". u: Latinka Perović (izd.), *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*. Beograd:
44. Münkler H. 1990. "Die Gestalt des Partisanen. Herkunft und Zukunft". u: Herfried Münkler (izd.), *Der Partisan. Theorie, Strategie, Gestalt*. Opladen:
45. Plato v A. 2000. "Zeitzeugen und die historische Zukunft. Erinnerung, kommunikative Tradierung und kollektives Gedächtnis in der qualitativen Geschichtswissenschaft – ein Problemaufriss". u: *BIOS* 13, 1.
46. Plato v A. 2008. i dr. (izd.). *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsar-*

beit im internationalen Vergleich. Beč / Köln / Weimar:

47. Röhr W. 1996. "Forschungsprobleme zur deutschen Okkupationspolitik im Spiegel der Reihe Europa unterm Hakenkreuz". u: Isti (izd.), *Europa unterm Hakenkreuz. Analysen – Quellen – Register.* Heidelberg:
48. Schmidbauer W. 1998. "Ich wußte nie, was mit Vater ist." *Das Trauma des Krieges.* Reinbek:
49. Schröder H. J. 1995. "Töten und Todesangst im Krieg. Erinnerungsberichte über den Zweiten Weltkrieg". u: Thomas Lindenberger / Alf Lüdtke (izd.), *Physische Gewalt. Studien zur Geschichte der Neuzeit.* Frankfurt a. M:
50. Seckendorf M. i dr. (izd.). 1992. *Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus in Jugoslawien, Griechenland, Albanien, Italien und Ungarn (1941-1945).* Berlin / Heidelberg:
51. Shatan C. F. 1983. "Militarisierte Trauer und Rachezeremoniell". u: Peter Passett / Emilio Modena (izd.), *Krieg und Frieden aus psychoanalytischer Sicht.* Basel / Frankfurt a. M:
52. Sklevicky L. 1996. *Konji, žene, ratovi.* Zagreb:
53. Slapšak S. 2001. *Ženske ikone XX. veka.* Beograd:
54. Slaughter J. 1997. *Women and the Italian Resistance, 1943-45.* Denver CO:
55. Slavko Goldstein S. 1999. "Der Zweite Weltkrieg". u: Dunja Melčić (izd.), *Der Jugoslawienkrieg. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen.* Opladen / Wiesbaden:
56. Stojić D. 1987. *Prva ženska partizanska četa.* Karlovac:
57. Strobl I. 1998. "Die Angst kam erst danach." *Jüdische Frauen im Widerstand in Europa 1939-1945.* Frankfurt a. M:
58. Strobl I. 2002. "Sag nie, du gehst den letzten Weg." *Frauen im bewaffneten Widerstand gegen Faschismus und deutsche Besatzung.* Frankfurt:
59. Strugar V. 1978³. *Jugoslavija 1941-1945.* Ljubljana / Beograd:
60. Šoljan M. (izd.). *Žene Hrvatske u NOB.* Zagreb: 1955. knj. 1.
61. Tomasevich J. 1975. *War and Revolution in Yugoslavia 1941-1945: The Chetniks.* Stanford CA:
62. Vogel D. 2001. "Operation Strafgericht. Die rücksichtslose Bombardierung Belgrads durch die deutsche Luftwaffe am 6. April 1941. u: Wolfram Wette / Gerd Ueberschär (izd.), *Kriegsverbrechen im 20. Jahrhundert.* Darmstadt:
63. Voss T. 1990. "Ich habe keine Stimme, mein ganzes Leben flieht. Psychische Dimensionen des Guerillakrieges". u: Herfried Münkler (izd.), *Der Partisan. Theorie, Strategie, Gestalt.* Opladen:
64. Walke A. 2007. *Jüdische Partisaninnen - der verschwiegene Widerstand in der Sowjetunion.* Berlin:
65. Wiesinger B. N. 2008. *Partisaninnen. Widerstand in Jugoslawien (1941-1945).* Beč / Köln / Weimar:
66. Wiesinger N. B. 2005. "(...) denn die Freiheit kommt nicht von alleine." *Frauen im jugo-*

slawischen "Volksbefreiungskrieg" 1941-1945. (doktorska disertacija). Paris-Lodron-Universität u Salzburgu:

67. Wiesinger N. B. 2008. "Opfer oder Akteur? Ohnmacht und Handlungsmächtigkeit in lebensgeschichtlichen Narrativen von Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeitern aus dem ehemaligen Jugoslawien." u: *BIOS* 21, 2.
68. Zdunić D. (izd). 1980. *Heroine Jugoslavije*. Zagreb:

SUMMARY

THE WOMEN PARTISAN'S WAR: WOMEN IN ARMED RESISTANCE, YUGOSLAVIA 1941-1945

Based on published sources, the press of the National Liberation Movement and personal accounts of women veterans, this article discusses women's armed resistance in occupied Yugoslavia. It explains women's (self-)mobilisation for the National Liberation Army with reference both to individual motives and the nature of the Yugoslav liberation/civil/revolutionary war of 1941-1945. The article also describes women's concrete roles (doctor, nurse, fighter) in the partisan forces. The personal narratives of nurse Radmila V. and fighter/political activist Radojka K. illustrate the complexity of women partisans' wartime experiences, which included pride of their efficiency as warriors, the solidarity of the wider population and comradeship among partisans, but also incidents of violence, gender-based discrimination and exploitation. In conclusion, the article looks at the representation of women partisans in public discourse during the socialist period. Usually, women veterans' specific experiences were either ignored or idealized in order to corroborate the official "partisan myth". Since the 1990s, the history of Yugoslavia's women partisans became even more marginalized, so that even today, many questions remain open.

Keywords: Yugoslavia, Second World War, Women, Armed Resistance, Oral History

(Translated by author)